
CONSIDERAȚII PRIVIND CRONOLOGIA RELATIVĂ A CELEI DE A DOUA EPOCI A FIERULUI ÎN REGIUNILE BARBARE ALE DOBROGEI

Daniel Spânu*

Abstract: For the end of the Early Iron Age and for the beginning of the Late Iron Age in Dobroudja, the scheme proposed 4 decades ago by Bernhard Hänsel on the basis of the Dobrina and Ravna necropoleis is still relevant today. The late phase of the Ravna necropolis (III) can be relatively synchronized to the period of use of the "Murighiol" type necropoleis, as well as with the well-known rich burial at Agighiol. After the abandonment of the necropoleis of "Murighiol" type (approximately at the end of the LT B phase) a surprising lack of funeral expressiveness followed. This period of very discrete funerary practices lasted from the mid-3rd century BC until the integration of the southern bank of the Lower Danube to the Roman Empire (mid-1st century AD). For this period, the only viable landmarks for a relative periodization are offered by the oscillations of the Satu Nou dwelling. The first dwelling on the Valea lui Voicu site (levels IX - IV) could correspond to the LT C1 phase. The dwelling from Vadul Vacilor site could correspond to the LT C2 and D1 phases. A newer dwelling on the Valea lui Voicu site (levels III - I) could correspond to the LT D2 phase in the chronology of the pre-Roman Dacia.

Rezumat: Pentru sfârșitul primei epoci a fierului și pentru începutul celei de-a doua epoci a fierului în Dobrogea, schema cronologică propusă acum mai bine de patru decenii de către Bernhard Hänsel pe baza analizei necropolelor de la Dobrina și Ravna este încă de actualitate. Faza târzie a necropolei de la Ravna (III) poate fi sincronizată relativ cu perioada folosirii necropolelor "de tip Murighiol", precum și cu bine-cunoscutul mormânt princiar de la Agighiol. După abandonarea necropolelor "de tip Murighiol" (aproximativ la sfârșitul fazei LT B) a urmat o îndelungată perioadă de inexpressivitate funerară. Această perioadă de practici funerare extrem de discrete s-a prelungit până la integrarea malului de sud al Dunării Inferioare la Imperiul Roman – de la mijlocul sec. al III-lea a.Chr. până la mijlocul secolului I p. Chr. Pentru această perioadă, singurele repere viabile pentru o cronologie relativă sunt oferite de oscilațiile locuirilor de la Satu Nou. Prima fază de locuire din situl Valea lui Voicu (nivelurile IX-IV) ar putea corespunde fazei LT C1. Folosirea așezării de la Vadul Vacilor ar putea corespunde fazelor LT C2 și LT D1. Reluarea locuirii la Valea lui Voicu (nivelurile III-I) ar putea corespunde cu faza LT D2 din cronologia relativă a Daciei preromane.

Keywords: Late Iron Age, Dobrogea, funerary practices, settlements, relative chronology.

Cuvinte-cheie: a doua epocă a fierului, Dobrogea, practici funerare, așezări, cronologie relativă.

LIMITELE STĂRII ACTUALE A INFORMAȚIEI

Pentru schițarea problemelor generale ale celei de a doua epoci a fierului din Dobrogea sunt necesare câteva precizări preliminare. Cetățile grecești instalate în perioada arhaică pe litoralul vest-pontic și-au constituit și administrat teritoriile (*chorai*) ale căror limite au

* Institutul de Arheologie "Vasile Pârvan", București, România; e-mail: hazdrik@yahoo.com

variat în timp, dar au cuprins preferențial regiunile de coastă¹. Zone întinse ale Dobrogei interioare (centrale și vestice) au rămas în afara acestor teritorii. Astfel, orice descoperire situată în afara teritoriilor coloniale poate fi circumscrisă expresiei culturale din *Barbaricum*. Această departajare cultural-teritorială înlesnește deslușirea relațiilor regionale dintre comunitățile elenice și cele „barbare” (non-elenice).

Cercetarea preistoriei regiunii dobrogene de după cel de-al Doilea Război Mondial a fost marcată de o serie de contribuții semnate de nume de rezonanță ale istoriografiei românești². Dincolo de profesionalismul incontestabil al autorilor și de metodologia sistematizată a discursurilor, aceste contribuții au fost marcate de ideologia oficială și, mai ales, de stadiul de atunci al cunoașterii. Secțiunile dedicate epocii fierului din Dobrogea sunt saturate de expuneri istorice ale surselor literare, ilustrate, ici-colo, de câte o descoperire arheologică. Evidențierea și deslușirea lacunelor din informația arheologică, precum și elaborarea unui sistem cronologic relativ regional rămâneau deziderate ale cercetărilor ulterioare. În ultimele aproximativ cinci decenii, numărul descoperirilor din „barbaricul” dobrogean datează în cea de-a doua epocă a fierului a crescut simțitor, mai ales grație activității unor arheologi precum Gavrilă Simion, Mihai Irimia sau Nicolae Conovici și colaboratorilor lor. În stadiul actual al cercetării, aceste descoperiri permit conturarea anumitor caracteristici ale evoluției expresiilor culturale barbare locale sincrone perioadei de autonomie a cetăților grecești.

În ciuda numărului deloc restrâns de descoperiri, cea de-a doua epocă a fierului din Dobrogea se află la ora actuală într-un stadiu puțin aprofundat al cercetării. Sinteze recente tratează numai secvențial cea de a doua epocă a fierului în Dobrogea³. Problema stabilirii unei cronologii relative întemeiate pe faptul arheologic și nu pe știri literare nu a fost abordată plenar. Cu excepția complexelor vestigii de la Satu Nou, nici una dintre descoperirile de marcă din acest răstimp și din această regiune (așezări, necropole, morminte princiare) nu a fost valorificată exhaustiv și monografic.

Acest stadiu precar al valorificării vestigiilor din barbaricum dobrogean al celei de-a doua epoci a fierului se datorează mai multor factori. În primul rând, Dobrogea este o regiune cu o întindere redusă: în Antichitate ea nu a reprezentat altceva decât extremitatea nord-estică a Traciei. Nici o grupă culturală protoistorică nu i se suprapune cu exclusivitate. Descoperirile din cea de-a doua epocă a fierului de aici își regăsesc numeroase analogii în regiunile învecinate. Și în protoistorie ca și în alte epoci ulterioare, micro-regiunea Dobrogea s-a distins ca un loc al convergențelor

¹ Pippidi 1967.

² Pippidi, Berciu 1965; Vulpe, Barnea 1968, 13-41.

³ Cadrul cronologic abordat de Măndescu 2010, 261-330 cuprinde sec. V-III a.Chr., iar Șova 2015 se mărginește să repertorieze descoperirile dobrogene din sec. I a.Chr.-II p.Chr.

culturale. În al doilea rând, interesul pentru descoperirile din barbaricul dobrogean a fost constant obturat de mirajul monumentelor grecești și romane locale, atât de frecvente și de impresionante. Nu în ultimul rând, trebuie subliniată posibilitatea ca o serie de vestigii preromane să fi fost suprapuse, afectate sau chiar complet distruse de orașele și fortificațiile romane, romano-bizantine și medievale din Dobrogea. Toți acești factori au umbrit într-un fel sau altul posibilitățile de deslușire a vestigiilor protoistorice dobrogene.

DINAMICA ÎNTOCMIRILOR CULTURALE: IMPORTANȚA ANSAMBLURILOR DE LA SATU NOU

Descoperirile cele mai reprezentative pentru înțelegerea evoluției culturale de-a lungul celei de-a doua epoci a fierului din Dobrogea au fost realizate în câteva situri distincte de pe teritoriul localității Satu Nou (comuna Oltina) din județul Constanța. Aceste descoperiri au beneficiat de atenția mai multor colective de arheologi, dintre care se distinge cu precădere cel coordonat de regretații Nicolae Conovici și Mihai Irimia. Atenția trebuie să ni se îndrepte asupra descoperirilor din trei situri: necropola plană de la *Suat*⁴, așezarea fortificată de la *Valea lui Voicu*⁵ și așezarea deschisă de la *Vadul Vacilor*⁶.

Necropola de la *Suat* a fost publicată extrem de precar⁷ și conține relativ puține importuri ceramice grecești, iar fibulele sunt absente. Singurul indicator de datare mai concludent pentru „barbaricum” îl reprezintă un cap de ac de păr elicoidal descoperit în mormântul 1. Datarea acestui tip este determinată de asocierile frecvente cu fibule de tip Glasinac sau cu alte materiale specifice grupului Ciurbrud din Transilvania sau grupului Huși-Suruceni din Moldova. Asocierea unor capete de ac de păr elicoidale cu fibule Glasinac este documentată și la Piatra Frecăței sau la Krăgulevo în Bulgaria⁸. Astfel, majoritatea asocierilor capetelor de ac de păr elicoidale pot fi încadrate în perioada târzie a primei epoci a fierului. Numai izolat, la Stelnica, în mormântul 76, un astfel de obiect se asociază cu fibule tracice⁹. Astfel, capetele de ac de păr elicoidale au supraviețuit ieșirii din uz a fibulelor Glasinac și sunt sincrone perioadei de început a folosirii fibulelor tracice. Fapt deosebit de semnificativ, asocierea dintre cele două forme de fibule nu a fost până acum atestată în mod cert¹⁰.

⁴ Mitrea 1960; Mitrea *et alii* 1961; Mitrea *et alii* 1962.

⁵ Irimia, Conovici 1989; Conovici, Irimia 1999 ș.a.

⁶ Irimia *et alii* 2011.

⁷ cf. Spânu 2014, 81-82.

⁸ Măndescu 2010, 335-338.

⁹ Conovici, Matei 1999, 138, 141, tab. 9.

¹⁰ Măndescu 2010, 356 atrage atenția asupra caracterului incert al inventarelor de la Pravenci și Hotnica.

Prin urmare, se pot distinge două etape distincte – cea a fibulelor Glasinac și cea a fibulelor tracice. Cel puțin teoretic, schimbarea modei fibulelor ar putea fi sincronizată cu limita dintre prima și cea de a doua epocă a fierului. Foarte probabil, necropola de la *Suat* suprapune această limită: unele morminte – cum este și mormântul 1 – aparțin încă epocii hallstattiene, alte morminte din necropolele de tip "Murighiol" care conțin importuri grecești databile în sec. al IV-lea a.Chr. sau fibule tracice pot fi sincronizate cu La Tène-ul timpuriu.

Această posibilitate de încadrare a necropolei de la *Suat* este confirmată de situația din necropolele de la Bugeac: mormintele 60 și 61 din necropola II de la Bugeac conțin fibule Glasinac și ceramică locală¹¹. În schimb mormântul 1 din necropola I conține două fibule tracice¹². Din mormântul 61/necropola II și din mormântul 1/necropola I de la Bugeac provin castroane înalte lucrate cu mâna, prevăzute cu patru apucători. Ambele morminte sunt caracterizate de ritul incinerăției dublat de depunerea resturilor umane în urne. Din această perspectivă, necropolele de la Bugeac și alături de acestea, probabil, și necropola de la Satu Nou–*Suat* atestă o anumită continuitate rituală și culturală între faza târzie a primei epoci a fierului și faza timpurie a celei de a doua epoci a fierului. Conturarea unei faze timpurii (sincronă Hallstatt-ului târziu) și a unei faze târzii (sincronă La Tène-ului timpuriu) în aceste necropole poate fi pusă în legătură cu schema cronologică relativă propusă cu mai bine de patru decenii și jumătate în urmă de către Bernhard Hänsel în cazul necropolelor de la Ravna și Dobrina din nord-estul Bulgariei¹³: Dobrina – Ravna I (faza 1), Ravna II (faza 2) și Ravna III (faza 3). Fazele succesive de la Satu Nou–*Suat* și Bugeac pot fi sincronizate fazelor 2 (Ravna II) și 3 (Ravna III) din schema propusă de Bernhard Hänsel. Rămâne în sarcina cercetărilor viitoare să elucideze dacă faza Ravna III este complet sau numai parțial sincronă necropolelor „de tip Murighiol”¹⁴. Proiectata valorificare a necropolei de la Enisala–*Valea Netului* ar putea să aducă deslușiri substanțiale în acest sens¹⁵. În orice caz, în inventarele mormintelor fazei Ravna III se regăsesc fibule tracice specifice, totodată, mai multor inventare funerare din necropolele „de tip Murighiol”.

Fibulele tracice sunt absente nu numai în necropola de la *Suat*, ci și în celelalte două ansambluri de locuire de la Satu Nou (așezarea fortificată de la *Valea lui Voicu* și așezarea deschisă de la *Vadul Vacilor*), dar din motive diferite. Dacă necropola de la

¹¹ Irimia 1979a, 67.

¹² Irimia 1968, 194.

¹³ Hänsel 1974, 212.

¹⁴ Pentru noțiunea „necropole de tip Murighiol”: Spănu 2014.

¹⁵ Un proiect de valorificare monografică exhaustivă a necropolei de la „Valea Netului” (S. Ailincăi și D. Spănu) este în derulare.

Suat este parțial anterioară „epocii” fibulei tracice, în schimb, așezările amintite sunt ulterioare aceleiași „epoci”. Datarea celor două așezări este asigurată de prețioasele observații stratigrafice ale lui Mihai Irimia și Nicolae Conovici, precum și de un bogat repertoriu de amfore grecești cu o fină încadrare cronologică absolută. Materialul amforic de la *Valea lui Voicu* îngăduie încadrarea locuirii și fortificării sitului în două faze distincte, separate de un hiatus de aproximativ un secol. Cea dintâi fază (nivelurile IV-IX) corespunde unei perioade cuprinse între prima jumătate/mijlocul sec. al III-lea (ca. 280/260 a.Chr.) și începutul secolului următor (ca. 190/180 a.Chr.), iar cea de a doua fază corespunde sec. I a.Chr. și începutului sec. I p.Chr. (nivelurile I-III). Hiatusului dintre cele două faze de la *Valea lui Voicu* îi corespunde perioada de existență a așezării deschise de la *Vadul Vacilor*¹⁶.

Dacă situl din *Vadul Vacilor* nu a furnizat nici un fel de fibulă, din cel de la *Valea lui Voicu* provin mai multe fibule fragmentare cu resort bilateral (deci de schemă La Tène). Din păcate starea lor de conservare este cât se poate precară și nu permite distincții tipologice suplimentare. Unele dintre fibule au fost descoperite în nivelul VI. Această evidență, coroborată cu absența fibulelor tracice, subliniată și de Dragoș Măndescu¹⁷ sugerează posibilitatea sincronizării fazei timpurii a locuirii de la *Valea lui Voicu* cu perioada La Tène C1 din cronologia central-europeană, perioadă în care fibulele de schemă La Tène încep să se încetățenească timid și în regiunile extracarpatice. În stadiul actual al cercetării, fibulele tracice pot fi coroborate fibulelor de schemă La Tène timpurii, nu însă și celor de schemă La Tène mijlociu, o situație evidențiată poate cu mai mare claritate în Moldova decât în Dobrogea¹⁸. Acolo, apariția celor dintâi fibule de schemă La Tène mijlociu (mai precis, a formelor specifice fazei La Tène C1)¹⁹ permite conturarea unei faze intermediare²⁰ între ieșirea din uz a fibulelor tracice (mijlocul sec. al III-lea a.Chr.) și constituirea culturii Poienești-Lucașeuca (începutul sec. al II-lea a.Chr.).

Trebuie deci reținut faptul că la Satu Nou lipsește în stadiul actual al cercetării acea fază cronologică a cărei „fossilă directoare” este tocmai fibula tracică. Necropola de la *Suat* precede în mare parte această fază, iar așezarea de la *Valea lui Voicu*

¹⁶ Irimia *et alii* 2011, 157-162.

¹⁷ Măndescu 2010, 312.

¹⁸ Spânu 2014, 82. Considerațiile lui Zirra 2016 pe marginea situațiilor de la Epureni și Stolniceni sunt exagerat de critice. Unul dintre indicatorii târzii de datare a fibulelor tracice îl constituie asocierile cu monede Huși-Vovriești. Pentru datarea acestora din urmă, semnificativă este tocmai asocierea lor cu drahme histriene din cel de al IV-lea deceniu al sec. al III-lea a.Chr. în tezaurul de la Stolniceni (Vîlcu 2015).

¹⁹ cf. Măndescu 2010, 327.

²⁰ Babeș 1993, 149.

(nivelurile IV-IX) îi succede. Consistența fazei fibulelor tracice în Dobrogea este însă exemplificată, printre altele, de necropola de la Enisala–*Valea Netului*. Aici, 22 dintre cele 23 de fibule descoperite în inventarele funerare sunt fibule tracice²¹. Cea de a 23-a (!) este o fibulă cu arcul format din trei resorturi bilaterale succesive – probabil una dintre acele fibule „atipice”, eronat denumite „hibride” (asemeni fibulei din mormântul C10M97 de la Zimnicea²²), care ilustrează începuturile adoptării creative, în mediul fibulelor tracice, a resortului bilateral specific schemei de fibule La Tène timpuriu. Tot în această fază poate fi încadrată și fibula cu pseudo-resort la picior de la Tariverde²³. Și în acest caz putem recunoaște schema de fibule La Tène timpuriu.

Mormintelor cu fibule tracice din necropola de la Enisala le-ar putea fi sincronizate și alte inventare funerare de la Canlia (mormintele 11, 21, 60)²⁴, Telița (mormântul 5)²⁵ și Murighiol (necropola I/mormântul 21). Trebuie remarcat faptul că în aceste din urmă necropole lipsesc armele și piesele de harnașament. Foarte probabil, evoluția non-sincopată a practicilor funerare din Hallstatt-ul târziu până în La Tène-ul timpuriu din Dobrogea a presupus totuși o sublimare treptată a expresivității arheologice a inventarelor, prin abandonarea depunerii armelor și pieselor de harnașament în mormintele necropolelor plane de incineratie. În contextul sobrietății funerare ilustrate de necropolele plane din perioada La Tène timpuriu (de tip „Murighiol”) se încadrează în mod surprinzător mormântul tumular fastuos de la Agighiol²⁶. Se poate presupune că această segregare rituală dintre necropolele plane cu inventare relativ modeste și morminte tumulare fastuoase reflectă anumite transformări în plan social și ideologic. Foarte probabil, aceste transformări s-au datorat influenței macedonene exercitate la Gurile Dunării în cea de-a doua jumătate a sec. al IV-lea și la începutul veacului următor.

²¹ Date extrase din însemnările inedite ale jurnalelor de săpătură ale lui Gavrilă Simion și observații personale în depozitele ICEM-Tulcea.

²² Spânu 2013.

²³ Măndescu 2010, 327.

²⁴ Boroffka, Trohani 2003, 147. Elementele de datare de la Canlia ulterioare abandonării fibulelor tracice sunt incerte. Datarea materialului amforic de la Canlia nu este ulterioară începutului sec. al III-lea a.Chr. (Boroffka, Trohani 2003, 144).

²⁵ Simion, Cantacuzino 1962, 377, 379, fig. 3/17-19 și fig. 5/8-10.

²⁶ Berciu 1971; cf. Teleagă 2010; Teleagă 2014; Constantinescu *et alii* 2014. În stadiul actual al cercetării nu se poate preciza dacă amenajarea funerară de la Agighiol este izolată sau dacă face parte dintr-o incintă funerară mai mare. Investigații viitoare vor trebui să lămurească dacă în arealul din jurul tumulului mai există și alte vestigii (funerare) sincrone. În orice caz, însă, în necropolele de tip Murighiol cercetate până acum nu au fost descoperite amenajări care să concureze fastul inventarului și prin complexitatea construcției funerare de la Agighiol.

În stadiul actual al cercetării, cel puțin din perspectiva spectrului de fibule, faza timpurie a așezării de la *Valea lui Voicu* (nivelurile IX-IV) este posterioară abandonării necropolelor de tip „Murighiol”, sau cel mult parțial sincronă perioadei finale de folosire a lor. Foarte probabil, în Dobrogea mijlocului sec. al III-lea a.Chr. au survenit o serie de transformări culturale care au afectat flagrant în special comportamentele funerare. În stadiul actual al cercetării nu este semnalat nici un mormânt din regiunea „barbară” a Dobrigei protoistorice care să conțină fibule de schemă La Tène mijlociu sau târziu. Probabil, la mijlocul sec. al III-lea a.Chr. – mai precis în faza de început a generalizării fibulelor de schemă La Tène la Dunărea de Jos – epoca marilor necropole cu zeci sau chiar sute de morminte (Murighiol, Enisala, Satu Nou, Canlia ș.a.) se încheie. Momentul corespunde probabil cu trecerea de la faza LT B2 la faza LT C1 din cronologia central-europeană. După acest moment și până în epoca integrării întregului malul sudic Dunării la Imperiul Roman (la/după mijlocul sec. I p.Chr.), comunitățile locale au adoptat și practicat forme mai mult decât discrete de manifestare funerară.

Dacă fibulele de schemă La Tène timpurii sunt cvasi-absente în necropolele de tip „Murighiol” (singurele excepții le întâlnim la Enisala și la Tariverde), fibulele de schemă La Tène mijlociu lipsesc cu desăvârșire. Nu regăsim în Dobrogea barbară tipuri de fibule anterioare formării în Moldova centrală a culturii Poienești-Lucașeuca, specifice fazei LT C1; astfel de fibule sunt, de altfel, rare în spațiul extracarpatic; o serie de exemple pot fi găsite de-abia dincolo de Carpați, în Transilvania. Nu regăsim în Dobrogea barbară nici chiar tipuri de fibule specifice inventarelor Poienești-Lucașeuca, respectiv fazelor LT C2 și D1. Această conjunctură ar putea sugera că înmormântările din necropolele de tip „Murighiol” au fost sistate înaintea apariției fibulelor de schemă La Tène mijlociu la Dunărea de Jos (și implicit înaintea abandonării formelor târzii de fibule de schemă La Tène timpurii). Prezența ceramicii bastarne numai în nivelul cel mai recent (nivelul IV) al fazei timpurii de locuire de la *Valea lui Voicu* poate fi coroborată cu această observație. Cu alte cuvinte, *Valea lui Voicu* – nivelul IV poate fi sincronizat cu LT C2, respectiv cu faza timpurie a necropolelor Poienești – Lucașeuca. Implicit, începuturile locuirii „getice” de la *Valea lui Voicu* (nivelurile IX-V) pot fi sincronizate relativ cu pătrunderea timidă a celor dintâi elemente de cultură La Tène la Dunărea de Jos, respectiv cu faza LT C1.

Relația cronologică relativă dintre cele două așezări de la Satu Nou (*Valea lui Voicu* și *Vadul Vacilor*), așa cum au propus-o autorii săpăturilor, trebuie reținută ca valabilă. Mihai Irimia și (mai ales) Nicolae Conovici au supralicitat însă relevanța cronologică absolută a materialului amforic și au propus repere cronologice absolute prea rigide și prea timpurii. Încadrarea armonioasă a descoperirilor de la *Valea lui Voicu* într-un sistem cronologic-relativ regional a fost astfel zădărnicită. Criticile nu au

pregetat să fie formulate²⁷, dar nu au fost însușite pozitiv de către autorul săpăturilor de la *Valea lui Voicu*²⁸. Miezul divergențelor l-a constituit descoperirea în ultimul nivel al fazei I (nivelul IV) a unor materiale ceramice specifice culturii Poienеști-Lucașeuca, într-un context pe care Nicolae Conovici l-a datat la finele sec. al III-lea a.Chr. Practic, ceramica Poienеști-Lucașeuca ar fi fost datată la Satu Nou înaintea momentului de constituire a acestei culturi în intervalul 200/175 a.Chr.²⁹. Ori, materialele amforice din contextul de la Satu Nou nu indică unilateral data închiderii acestuia, ci reflectă doar un *terminus ante quem non*. Trebuie remarcat faptul că materialul amforic este fragmentar (nu sunt menționate amfore întregi) și, prin urmare, fragmentele respective se pot afla în poziție secundară – ceea ce accentuează plauzibilitatea unui *terminus post quem* mai îndelungat; poate chiar mult mai îndelungat. Cu alte cuvinte, nimic nu ne împiedică să sincronizăm sfârșitul primei faze de locuire (sfârșitul nivelului IV) de la *Valea lui Voicu* cu faza timpurie a culturii Poienеști-Lucașeuca, respectiv cu faza La Tène C2 (sau cel puțin începutului ei) din cronologia central-europeană. O astfel de paralelă este îngăduită și de conjunctura potrivit căreia în mediul Poienеști-Lucașeuca amforele grecești pătrund doar în faza de început a culturii, respectiv, în primele decenii ale sec. al II-lea a.Chr.³⁰. Cu alte cuvinte, numai în acest interval pot fi încadrate cronologic în mod adecvat și coerent contacte mai strânse, poate chiar intense, între comunitățile Poienеști-Lucașeuca și comunități supuse influenței elenistice din preajma Dunării Inferioare.

Datarea ocupării sitului *Vadul Vacilor* este asigurată cu exclusivitate de materialele amforice: repertoriul de aici este absent în *Valea lui Voicu*³¹, atât în faza mai veche, cât și în cea nouă. Foarte probabil, în intervalul cronologic corespunzător locuirii de la *Vadul Vacilor* se plasează adecvat și suita de regi sciți (Kanites, Charaspes, Akrosas, Alios, Sariakes) atestați numismatic în sudul Dobrogei³². În stadiul actual al cercetării nu se poate preciza dacă relocarea comunității din *Valea lui Voicu* în *Vadul Vacilor* are sau nu o legătură cu apariția acestor suverani sciți la sud de Dunăre. Emisiunile „Kanites *et alii*” reflectă o formă particulară, fără precedent în zona Gurilor Dunării, de aculturație la formele elenistice de afirmare a suveranității: majoritatea monedelor lor au fost bătute pentru ei și cu numele lor în orașele grecești. Instalarea suveranilor sciți la sud de Gurile Dunării nu poate fi explicată decât printr-o labilizare drastică a structurilor politice și militare locale. Renunțarea la reprezentarea funerară

²⁷ Harhoiu 1996.

²⁸ Conovici 1996.

²⁹ Babeș 1993, 152-154.

³⁰ Babeș 1993, 72-75.

³¹ Irimia *et alii* 2011, 157.

³² Preda 1998, 123-124; Talmațchi, Andreescu 2009; Poenaru Bordea 2010, 597-599; Petac, Vilcu 2014.

fastuoasă sau la standardizarea ritualizată din necropolele „de tip Murighiol” ar putea să corespundă și unei degradări a structurilor de putere „getice”. În acest context, regiunea de la sud de Gurile Dunării putea deveni acea *Micră-Scythia* evocată de Strabon VII. 4. 5. la răspântia dintre ere.

Cu excepția locuirii de la *Vadul Vacilor*, fundalul arheologic dobrogean al fenomenului numismatic scito-elenistic „*Kanites et alii*”, în particular, și al perioadelor La Tène C2-D1, în general, este surprinzător de opac. În regiunile din afara teritoriilor coloniale dobrogene lipsesc orice forme de manifestare fastuoasă funerară, necropolele lipsesc, tezaurele monetare sunt relativ rare³³, iar tezaurele cu piese de port și de podoabă sunt absente.

Pe baza importurilor – mai ales a materialelor amforice târzii –, cea de-a doua fază de locuire și de (re)fortificare a așezării de la *Valea lui Voicu* (nivelurile I-III) ar putea fi sincronizată cu perioada târzie a La Tène-ului din Dacia³⁴, respectiv cu faza LT D2 din cronologia locală³⁵. Din păcate, în stadiul actual al cercetării, indicatorii culturali și cronologici specifici mediului din Dacia pre-romană, precum fibulele cu noduri sau fibulele linguriță, lipsesc nu numai la *Valea lui Voicu*, ci în toate siturile din Dobrogea. Excepție fac două fructiere din faza târzie a locuirii de la *Valea lui Voicu*³⁶ și fragmentele de cupe cu decor în relief de la Izvoarele³⁷. Datarea „ceștilor-opaiț”, respectiv a „cățuilor” *exclusiv* (!) înaintea extinderii Moesiei până la Pont ar putea fi eronată³⁸. În mod straniu, în stadiul actual al cercetării, în regiunile „barbare” ale Dobrogei lipsesc nu numai fibulele schemelor La Tène mijlociu și târziu, ci și fibulele imperiale timpurii (tipurile Alesia, Jezerine, Aucissa ș.a.), atestate consistent în centre de la nord de Dunăre, precum Poiana, Popești sau Ocnița³⁹. Tezaure de drahme de Dyrhachium și Apollonia sunt și ele absente, iar cele de denari republicani târzii sunt rare. O piesă reprezentativă pentru La Tène-ul târziu de la Dunărea Inferioară – pumnalul sica de la Enisala – a fost recuperat în condiții cât se poate de incerte, dacă nu suspecte⁴⁰. Trebuie subliniat faptul că faza târzie a așezării de la *Valea lui Voicu* nu pare să se continue până în momentul extinderii provinciei Moesia până la Pont la/după mijlocul sec. I p.Chr. Cu mare probabilitate, așezarea a fost abandonată mai devreme, probabil în cursul epocii

³³ Poenaru Bordea 1979; Poenaru Bordea 1999; Poenaru Bordea 2001; Poenaru Bordea 2010, 593, 596-597.

³⁴ Irimia, Conovici 1989, 120-121.

³⁵ Spânu 2019.

³⁶ Irimia, Conovici 1989, 137-139, fig. 19/1 și 20/1.

³⁷ Irimia 2006, 71-72.

³⁸ Șova 2015, 92.

³⁹ Rustoiu 1995; cf. Babeș 1975, 136-137, fig. 7 (orizonturile III-IV).

⁴⁰ Sîrbu, Borangic 2016, 244; informații suplimentare S. Ailincăi.

augusteice, la răspântia dintre ere. În perioada La Tène târziu, expresia culturală a regiunilor barbare ale Dobrogei este caracterizată de o surprinzătoare pauperitate.

DIVERSITATE ȘI DISCONTINUITATE

Din sec. al VI-lea și până în sec. al III-lea, Dobrogea „barbară” a cunoscut o expresivitate funerară remarcabilă. Dacă la începutul acestui interval, o serie de descoperiri atestă practicarea preferențială a înhumației, începând cu sec. al V-lea a.Chr. (sau poate chiar de la sfârșitul sec. al VI-lea a.Chr.), incinerarea devine ritul predilect. Înhumația nu este abandonată complet, dar atestările sunt rare. Modul de amenajare a mormintelor este foarte divers – numeroase cazuri particulare se individualizează pregnant. De exemplu, la Ravna și Enisala se regăsesc morminte amenajate în ciste din lespezi naturale din piatră. La Enisala, înmormântările tumulare și cele plane sunt sincrone și se învecinează nemijlocit, astfel că nu pot fi departajate în grupe spațiale distincte. Există însă și tumuli izolați (Telița), la fel cum există și necropole exclusiv plane de incinerare (Canlia, Satu Nou). Numărul înmormântărilor din necropole variază de la câteva zeci (Canlia) la câteva sute (Enisala). În marea lor majoritate, necropolele plane reunesc morminte de incinerare cu inventarul depus în interiorul urnei sau alături, în aceeași groapă⁴¹. Amenajarea unor construcții funerare cu cameră și dromos în imediata vecinătate a orașelor grecești (mai precis, pe teritoriile administrate de acestea) nu este surprinzătoare (e. g. Mangalia–*Movila Documaci* ș.a.). Semnificativă este însă adoptarea acestei forme complexe de amenajare funerară în regiunile „barbare” ale Dobrogei, și anume, la Agighiol. Aculturația elitelor locale la modelele clasice este evidentă.

După abandonarea necropolelor de tip „Murighiol”, probabil la mijlocul sec. al III-lea a. Chr. și până la extinderea provinciei Moesia până în Pont (la/după mijlocul sec. I p.Chr.), deci vreme de aproximativ trei secole (!), practicile funerare locale („getice”) se estompează drastic⁴². Practic, unei epoci de maximă expresivitate funerară (sec. V-III a.Chr.) îi urmează o perioadă de deplină inexpressivitate. Raritatea înmormântărilor din barbaricul dobrogean din sec. II-I a.Chr. poate fi comparată situației din Transilvania fazei La Tène C2⁴³. Exemple contrare sunt oferite de cele două modele de expresie funerară La Tène târziu ilustrate de grupele Poienești-Lucașeuca în Moldova și Padea-Panagjurski Kolonii în nord-vestul Bulgariei și Oltenia. Influența acestor modele de comportament funerar nu s-a manifestat deloc în

⁴¹ Spânu 2014.

⁴² În această perioadă, una dintre rarele descoperiri funerare din Dobrogea „barbară” (din afara teritoriilor orașelor grecești) este mormântul de înhumație „elenistic” (de fapt, cu o identitate etno-culturală cât se poate de echivocă) de la Medgidia: Papisima, Mihail 1997.

⁴³ Babeș 1988, 6-7; Sirbu 1993, 21, 71.

aria dobrogeană. În vecinătatea Gurilor Dunării nu sunt atestate nici practici depoziționale de tipul tezaurelor „dacice” (nu există în Dobrogea nici o mostră de orfevrerie specifică acestor tezaure!) și nici sanctuare similare celor din centrele importante ale Daciei pre-romane (sanctuare circulare ca la Grădiștea de Munte, Pecica ș.a., sanctuare cu absidă ca la Popești, Cârломănești ș.a.). Lipsa de expresie culturală este deci pleneră.

Această inexpresivitate cultural-funerară nu trebuie explicată ca efect direct al unui vid demografic. Între „prezența” și „absența” de populație pot fi efectuate nuanțări de ordin istoric (determinate de condiționări obiective – de exemplu, declinul demografic provocat de eventuale molime) și socio-cultural (determinate de condiționări subiective – de exemplu, renunțarea la o exprimare funerară detectabilă arheologic). Cazul Satu Nou este cât se poate de elocvent: expresia funerară a comunităților de la *Vadul Vacilor* și de la *Valea lui Voicu* (nivelurile I-III) nu a putut fi precizată până acum. Comunitățile umane se lasă, deci, evidențiate prin urmele de locuire, dar identitatea lor rituală și funerară este obscură. Deslușirea caracteristicilor, a amplitudinii și a evoluției acestor locuiri ar fi putut forma una dintre direcțiile prioritare ale cercetării fundamentale. Miza ar fi tocmai deslușirea expresiei culturale a comunităților locale în epoca care a precedat extinerii provinciei Moesia până în Pont. Cu alte cuvinte, s-ar fi putut desluși corespondentul arheologic al știrilor despre așezarea fortificată de la Genucla menționată pasager de sursele literare (Cassius Dio 51. 26. 4). Din păcate, direcțiile de investigație inițiate de Nicolae Conovici și de Mihai Irimia nu au mai fost continuate din cauza lipsei de finanțare și a eșecurilor epigonilor. Un posibil impediment îl poate constitui și instalarea garnizoanelor și a așezărilor romane tocmai peste așezările locale mai vechi, de la sfârșitul epocii fierului. În astfel de cazuri, identificarea nivelurilor de locuire pre-romană este dificilă, dacă nu compromisă de fundațiile de mai târziu.

În orice caz, după mijlocul sec. al III-lea, asistăm la o fracturare a tradițiilor culturale și, în special, funerare ale comunităților locale din „barbaricul” dobrogean. Foarte probabil, în sec. II-I a.Chr., Dobrogea barbară a reprezentat o periferie a culturilor dominante din bazinul Dunării Inferioare. Oricât de atașați am fi de dogmele unității și continuității elementului autohton, „de dragul adevărului”⁴⁴, ar trebui să recunoaștem că, dincolo de paradigmele autohtoniste, expresivitatea rituală a comunităților de la Dunărea Inferioară a manifestat transformări majore și reconfigurări fundamentale de-a lungul celei de-a doua epoci a fierului. Fastului princiar de la Agighiol și standardizării ritualizate ilustrate de necropolele „de tip Murighiol” din sec. IV-III a.Chr. le-a urmat o îndelungată perioadă de inexpresivitate rituală pleneră (din sec. al II-lea a.Chr. sau chiar mai devreme și până după mijlocul

⁴⁴ Expresie folosită și de Ștefan Ferenczi în Daicoviciu *et alii* 1989, 47, nota 38.

sec. I p.Chr.). În contextul istoriografic în care ceramica locală continuă să fie percepută cu obstinație drept „elementul de distincție cel mai evident al populației getice dobrogene”⁴⁵, făcându-se abstracție de expresivitatea arheologică a contextelor și a ritualurilor, identitatea culturală „getică” din preajma Gurilor Dunării pare să fi evoluat de-a lungul celei de-a doua epoci a fierului asemeni luminii stelare din lirica eminesciană: „Era pe când nu s-a zărit,/ Azi o vedem, și nu e”.

BIBLIOGRAFIE

- Babeș, M. 1975, *Problèmes de la chronologie de la culture geto-dace à la lumière des fouilles de Cîrlomănești*, Dacia, *Révue d'Archéologie et d'Histoire Ancienne*, Nouvelle Série 19, 125-139.
- Babeș, M. 1979, *Unitatea și răspîndirea geto-dacilor în lumina documentelor arheologice (secolele al II-lea î.e.n. - I e.n.)*, Studii și Cercetări de Istorie Veche și Arheologie 30, 3, 327-345.
- Babeș, M. 1988, *Descoperirile funerare și semnificația lor în contextul culturii geto-dacice clasice*, Studii și Cercetări de Istorie Veche și Arheologie 39, 1, 3-32.
- Babeș, M. 1993, *Die Poienesti-Lucașeuca-Kultur. Ein Beitrag zur Kulturgeschichte im Raum östlich der Karpaten in den letzten Jahrhunderten vor Christi Geburt*, Bonn.
- Berciu, D. 1971, *Das thrakogetische Fürstengrab von Agighiol in Rumänien*, Bericht der Römisch-Germanische Kommission 50, 1969 (1971), 209-266.
- Boroffka, R., Trohani, G. 2003, *Necropola getică de la Canlia, com. Lipnița, jud. Constanța*, Cercetări Arheologice 12, 139-198.
- Conovici, N. 1996, *Pe marginea unei recenzii*, Studii și Cercetări de Istorie Veche și Arheologie 47 (4), 369-373.
- Conovici, N., Irimia, M. 1999, *Sistemul defensiv al davei getice de la Satu Nou – Valea lui Voicu*, în Arnăuț, T., Zanoci, A., Matveev, S. (eds.), *Studia in honorem Ion Niculiță*, Chișinău, 196-211.
- Conovici N., Matei, G. 1999, *Necropola getică de la Stelnica-Grădiștea Mare (jud. Ialomița). Raport general pentru anii 1987-1996*, Materiale și Cercetări Arheologice, Serie Nouă 1, 99-144.
- Constantinescu, B., Stan, D., Babeș, M., Nicolae, C. I. 2014, *Analiza compozițională a tezaurelor de argint geto-dacice de la Agighiol, Peretu, Craiova și Poroina*, Arheovest II2. In Honorem Gheorghe Lazarovici. Interdisciplinaritate în arheologie, Szeged, 123-132.

⁴⁵ Șova 2015, 144; cf. Babeș 1979, 329-330: „... pentru determinarea caracterelor tipice și comune ale culturii geto-dacice ‚clasice’, ceramica rămâne, însă, elementul cel mai important. (...) Chiar descoperite izolat, aceste tipuri pot fi considerate indicii sigure ale prezenței culturii și etnicului geto-dac acolo unde au fost găsite”.

- Daicoviciu, H., Ferenczi, Ș., Glodariu, I. 1989, *Cetăți și așezări dacice în sud-vestul Transilvaniei*, Cluj-Napoca.
- Hänsel, B. 1974, *Zur Chronologie des 7. bis 5. Jahrhunderts v. Chr. im Hinterland von Odessos an der Westlichen Schwarzmeerküste*, *Prähistorische Zeitschrift* 49 (2), 193-217.
- Harhoiu, R. 1996, *Mircea Babeș, Die Poienești-Lucașeuca Kultur (recenzie)*, *Studii și Cercetări de Istorie Veche și Arheologie* 47 (1), 108-110.
- Irimia, M. 1968, *Cimitirele de incinerare geto-dacice de la Bugeac-Ostrov*, *Pontica* 1, 193-233.
- Irimia, M. 1979, *Descoperiri noi în cimitirul getic de la Bugeac, comuna Ostrov (1972-1977-1978)*. *Raport preliminar*, *Pontica* 12, 55-76.
- Irimia, M. 2006, *Bols à décor en relief du Sud-Ouest de la Dobroudja*, în Conrad, S., Einicke, R., Furtwängler, A. E., Löhr, H., Slawisch, A. (ed.), *Pontos Euxinos. Beiträge zur Archäologie und Geschichte des Antiken Schwarzmeer- und Balkanraumes. Manfred Oppermann zum 65. Geburtstag*, Langenweißbach, 69-79.
- Irimia, M., Conovici, N. 1989, *Așezarea getică fortificată de la Satu Nou – „Valea lui Voicu” (com. Oltina, jud. Constanța)*, *Thraco-Dacica* 10 (1-2), 115-154.
- Irimia, M., Conovici, N., Ganciu, A. 2011, *Sondaajul arheologic de la Satu Nou – „Vadu vacilor” (com. Oltina, jud. Constanța)*, Constanța.
- Măndescu, D., 2010, *Cronologia perioadei timpurii a celei de-a doua epoci a fierului (sec. V-III a. Chr.) între Carpați, Nistru și Balcani*, Brăila.
- Mitrea, B., 1960, *Un cimitir geto-dacic în sud-vestul Dobrogei, în Omagiu lui Constantin Daicoviciu cu prilejul împlinirii a 60 de ani*, București, 409-413.
- Mitrea, B., Preda, C., Anghelescu, N. 1961, *Săpăturile de salvare de la Satu-Nou. Cimitirul geto-dacic I*, *Materiale și Cercetări Arheologice* 7, 283-289.
- Mitrea, B., Preda, C., Anghelescu, N. 1962, *Șantierul Satu-Nou. Necropola geto-dacă*, *Materiale și Cercetări Arheologice* 8, 369-372.
- Papasima, T., Mihail, E. 1997, *Mormânt elenistic descoperit la Medgedia (jud. Constanța)*, *Pontica* 30, 295-303.
- Petac, E., Vîlcu, A. 2014, *The Scythian kings Ailios and Charaspes and Tomis mint*, *Numismatika, Sfragistika i Epigrafika* 10, 25-30.
- Pippidi, D.M. 1967, *Hotărnicia consularului Laberius Maximus*, în Pippidi, D.M., *Contribuții la Istoria Veche a României*, București, 349-385.
- Pippidi, D., Berciu, D. 1965, *Din istoria Dobrogei. I. Geți și greci la Dunărea de Jos din cele mai vechi timpuri până la cucerirea romană*, *Bibliotheca Historica Romainae* II, București.
- Poenaru Bordea, G. 1979, *Les statères ouest-pontiques de type Alexandre le Grand et Lysimaque*, *Révue Belge de Numismatique et de Sigilographie* 125, 37-51.

- Poenaru Bordea, G. 1999, *À propos du Pont Occidental et du Bas-Danube à l'époque de Mithridate VI Eupator*, *Révue Belge de Numismatique et de Sigilographie* 145, 155-164.
- Poenaru Bordea, G. 2001, *Atelierul monetar al cetății Istros în perioada autonomiei, în Simpozion de numismatică dedicat împlinirii a patru secole de la prima unire a românilor sub Mihai Voievod Viteazul, Chișinău 28-30 mai 2000. Comunicări și note*, București, 9-33.
- Poenaru Bordea, G. 2010, *Emisiuni monetare*, în Petrescu-Dîmbovița, M., Vulpe, A. (coord.), *Istoria românilor. Vol. 1. Moștenirea timpurilor îndepărtate*, București, 585-599.
- Preda, C. 1998, *Istoria monedei în Dacia Preromană*, București.
- Rustoiu, A. 1995, *Le premier horizon de fibules romaines en Dacie préromaine*, *Thracodacia* 16, 1-2, 211-219.
- Simion, G., Cantacuzino, G. 1962, *Cercetările arheologice de la Telița (com. Poșta, r. Tulcea, reg. Constanța)*, *Materiale și Cercetări Arheologice* 8, 373-381.
- Sîrbu, V. 1993, *Credințe și practici funerare, religioase și magice în lumea geto-dacilor*, Galați.
- Sîrbu, V., Borangic, C. 2016, *Pumnalul sica la nord de Dunăre*, Brăila.
- Spănu, D. 2013, *Fibule „de tip hibrid”?*, *Materiale și Cercetări Arheologice, Serie Nouă* 9, 145-156.
- Spănu, D. 2014, *O periegeză prin istoricul cercetării protistorice dobrogene: necropolele „de tip Murighiol”*, *Peuce, Serie Nouă* 12, 69-98.
- Spănu, D. 2019, *Core Issues of Late La Tène Chronology in Romania*, *Peuce, Serie Nouă* 17, 167-206.
- Șova, C. 2015, *Populația getică din Dobrogea în secolele I a. Chr.–II p. Chr.*, *Fontes Archaeologici II* (12), Cluj-Napoca.
- Talmațchi, G., Andreescu, G. 2009, *Monede de „tip scitic” aflate într-o colecție privată din Constanța*, *Pontica* 41, 451-473.
- Teleagă, E. 2010, *Die Prunkgräber aus Agighiol und Vraca, în Amazonen - Geheimnisvolle Kriegerinnen. Begleitbuch zur Ausstellung vom 5. 9. 2010 bis 13. 2. 2011 im Historischen Museum der Pfalz, Speyer, München*, 78-85.
- Teleagă, E. 2014, *Pecetea lui Skyles și tumulii fastuoși de la Agighiol și Cugir: omisiune și falsificare în fondarea mitului „strămoșilor” românilor, geto-dacii*, *Studii și Cercetări de Istorie Veche și Arheologie*, 65 (3-4), 295-318.
- Vîlcu, A. 2015, *Monedele macedonene și imitațiile de tip macedonean*, în Boldureanu, A., Nicolae, E., (ed.), *Moneda în Republica Moldova*, Chișinău, 21-30.
- Vulpe, R., Barnea, I. 1968, *Romanii la Dunărea de Jos*, București.
- Zirra, V.V. 2016, *Obiecte și interpretări. În legătură cu „mesajul” fibulelor „tracice”*, *Materiale și Cercetări Arheologice, Serie Nouă* 12, 115-122.